

ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ДІАХРОНІЧНИХ СЕМАНТИЧНИХ ЗМІН В ІНДОЄВРОПЕЇСТИЦІ

І.М.Нечитайло

Київський національний лінгвістичний університет

Статтю присвячено засобам репрезентації у працях з індоєвропейістики еволюційних змін у структурі слів, що спостерігалися у період від індоєвропейської прамови до нашого часу, та визначенню перспективних шляхів подальшого дослідження динаміки семантичних змін.

Ключові слова: типологія семантичних трансформацій, діахронічна семантика, семантичні паралелі, семантичні переходи.

The article considers interpretation of semantic evolution in Indo-European languages and defines perspectives for typology of diachronic semantics.

Key words: typology of semantic transformations, diachronic semantics, semantic parallels, semantic conversations.

Стаття посвячена способам представления в работах по индоевропейистике эволюции изменений в структуре слов, которые наблюдались в период от индоевропейского праязыка до настоящего времени, и определению перспективных путей дальнейших исследований динамики семантических изменений.

У сучасному теоретичному мовознавстві активізуються шукання, зорієнтовані на розширення аспектів таких фундаментальних понять, як семантика і функції мови, структура і динаміка лексичних значень, на поглиблене комплексне дослідження генези і еволюції певних семантичних категорій і одиниць мови. Для лінгвістичних досліджень кінця ХХ ст. характерним є пріоритетність кодифікації змін на рівні мова – логіка – мислення.

Одним із найважливіших напрямків сучасної лінгвістичної компаративістики є порівняльно-історичне вивчення семантичної будови лексичної системи індоєвропейських мов. Просторово-часова стратифікація індоєвропейської прамови, дослідження генези і розвитку її словникового складу й розвитку лексичних систем окремих індоєвропейських мов є фундаментальними завданнями лінгвістичної індоєвропейістики. Різні етапи вирішення їх переконливо демонструють праці О.Брюкнера, А.Мейє, М.Фасмера, Ф.Міклошича, В.Георгієва, Р.Бошковича, Т.Лер-Сплавінського, К.Мошинського, Є.Куриловича, Л.А.Булаховського, О.С.Мельничука, В.Махека, Ф.Славського, О.М.Трубачова, В.Мартінова, В.В.Іванова, В.М.Топорова, А.С.Супруна, Ю.О.Карпенка, В.М.Русанівського, Р.В.Болдирєва, В.В.Німчука та ін.

Актуальність даної статті зумовлена тією обставиною, що особлива складність та обширність типологічних досліджень семантики індоєвропейських мов, викликані цим численні розходження думок спеціалістів у питаннях про сутність, завдання та методи типології семантичних трансформацій стали причинами незавершеності тривалого процесу

формування типології діахронічної семантики. У зв'язку з цим постає необхідність поглибленого аналізу праць з порівняльно-історичного вивчення значеннєвої сторони лексичних систем індоєвропейських мов, який передбачає ряд завдань:

- окреслити коло питань, що виникли у типології діахронічної семантики індоєвропейських мов;
- встановити основні напрямки вивчення семантичних трансформацій у структурі індоєвропейської лексики;
- з'ясувати особливості витлумачення закономірностей семантичних змін при формуванні лексичних систем індоєвропейських мов;
- визначити найбільш перспективні шляхи кодифікації специфічних перетворень у структурі слів індоєвропейської прамови.

Як відомо, досить тривалий час у типологічному мовознавстві XIX та початку XX ст. чинився опір постановці семантичних проблем. Під прапором “антименталізму” точилася боротьба за “автономність” мовознавства від інших дисциплін, і перш за все від логіки та психології. Не лише мовленнєве мислення, але й семантика мови розглядалися тоді як “екстралінгвістичне”, не “підвідомче” лінгвістичне явище, а “значення” були табуовані. Але вже в XIX ст. усвідомили, що шлях до вірної етимології лежить через глибоке вивчення реалій, широке залучення історико-семасіологічного матеріалу. Семантичний зміст кожного слова складається індивідуально, оскільки відбиває спадщину минулого і ті процеси, що характеризують певний синхронний зріз.

Звернення до значеннєвого боку мовних змін спочатку характеризувалося різноспрямованістю та безсистемністю шукань, що призвело до відсутності одностайних думок щодо змісту самої семантики як такої та методологічних засад її досліджень, динаміки лексико-семантичної структури індоєвропейських мов, а також щодо розуміння різних аспектів характеру і змісту самого предмета типології семантики. Однак наявні розбіжності не завадили розумінню основної сутності типології семантики як учення про схожості та відмінності лексико-семантичної структури індоєвропейських мов, включаючи структурні ознаки, спільні для всіх мов світу, тобто мовні універсалії, а також про типи семантичних змін та про принципи характеристики семантико-дериваційних властивостей окремих мов та мовних груп.

На початковому етапі дослідження семантичних змін протилежні полюси складали дві основні позиції. З одного боку, на думку М.Бреалю та Б.Террачіні, це марні пошуки спільного закону значеннєвих трансформацій, який дав би етимології надійну основу, проте семантичні зміни виявилися “непокірними при включенні їх до схем мовної формули. З іншого боку,

основна норма семантичних перетворень, як переконував В.Пізани, все ж має тут місце і полягає в тому, що "нове значення, сприйняте словом, вже існувало як вторинне при попередньому вживанні слова" [15: 144-145].

Отже, окремим напрямком у вивченні діяхронічної семантики індоєвропейських мов стала сукупність праць, присвячених встановленню механізмів семантичних змін у лексиці. Згідно з зауваженням К.О.Ердмана, "у семантичному змісті слова... ми повинні розрізнити не менше трьох елементів: 1) поняття або основне значення; 2) вторинне чи додаткове значення; 3) афективне значення" [15]. Наслідком такого зсуву значення часто є так звані катахрези, коли слово вживається із значенням, що суперечить первинному, нерідко ще збереженому.

А.Дармстетер бачить у подібних змінах тропи (В.Пізани називає їх метафорами у загальному смислі) граматицизмів, тобто синекдоху, метонімію та метафору. Крім цього, А.Дармстетер розрізняє ще два процеси – іррадіацію та зціплення: іррадіація спостерігається у тому випадку, коли слово одержує різні значення, виходячи з первинного значення, зціплення має місце у тих випадках, коли кожне нове значення дає початок іншому значенню. Звичайно, обидва процеси можуть різними способами сполучатися одне з одним [15].

Іншим поширеним процесом є еліпсис. Зазвичай спостерігається випущення іменника перед прикметником, що спочатку мало місце в тих випадках, коли іменник міг легко підрозумовуватися.

Більша частина елементів, що утворюють значення слова, знаходить цікавий відбиток у так званих "протилежних утвореннях". Частково до цієї категорії входять також активне і пасивне значення, які ми часто знаходимо у одного і того ж слова. Вказані В.Пізани механізми змін у семантиці слів мають для типології семантики першорядне значення, "оскільки вона розглядає духовну частину слова, тобто те, що надає значення і життя слову, у той час як зовнішня, звукова його форма – це лише фізичне явище [15: 164-166].

У плані семантичному, вважає В.О.Никонов, всі перетворення засновані на метонімії. Якими б засобами не утворювалося нове слово, їх значення завжди зумовлене значеннями наявних слів, висловлюючи той чи інший зв'язок з ними [14: 217-218].

Семантичні зв'язки, що народжують нове слово, є різноманітними. Ж. Вандрієс перелічив основні їхні угруповання: звуження, метонімія, метафора [4: 212]; А.О.Білецький говорив про звуження, розширення, метафору [1: 34-38].

Невиправданим вважали протиставлення метафоричного переносу "за схожістю" метонімічному переносу "за суміжністю" М.М.Покровський та В.В.Виноградов. Адже, як

справедливо вказали вони, значення “схожий на що” – по суті модифікація “володар чогось” з тією різницею, що володар має сам предмет, а схожий має ознаку предмета.

На думку В.Л.Силіна, порівняльна семасіологія германських мов подає нам приклади таких перетворень у значенні, як спеціалізації та зміщення назв, коли родове слово стає іменем виду (тварин, птахів, рослин та ін.): пор. д.-а. *deor* “тварина” – на. *deer* “олень”, і в тому ж підкорюючому понятті зміщення назви (англ. *fox* “лисиця” – нім. *Fox* “собака”) [16: 126-132].

У практиці етимологічних досліджень інтерес до долі окремого слова все частіше сполучається із спробами намітити деякі загальні принципи історичної семантики. Шляхи семантичних змін складні, індивідуальні і не вкладаються у рамки суворих правил і законів. Але в різних словах спостерігаються спільні тенденції, схожість, повторюваність семантичних переходів.

У визначенні найбільш загальних закономірностей у долі слів значний слід залишили „етимологічні універсалії” Я.Малкіля, який відмітив повторюваний ступінь етимологічної прозорості у словах однієї групи: наприклад, у романських мовах назви тварин жіночої статі більш прозорі етимологічно, ніж назви тварин чоловічої статі та дітлахів, а прикметники етимологічно складніші, ніж дієслова, за визначенням А.Мейє. Сюди можна, очевидно, віднести і переважаючі еволюційні зв’язки певних частин мови: наприклад, прислівники часто етимологічно вторинні по відношенню до прикметників, іменників, займенників; займенники, прийменники та сполучники етимологічно вторинні по відношенню до часток (висновок Ф.Копечного).

Етимологічна практика, конкретні етимологічні дослідження, маючи своєю підставою ці окремі та загальні методологічні принципи, все більше прагнуть до системності у своїй методиці. З одного боку, формулюються певні методологічні принципи, правила, що підказують напрямок етимологічних розшуків в окремих випадках (такими є, наприклад, принципи, сформульовані в останніх працях О.Семереньї). З іншого боку, етимологічні дослідження все частіше провадяться на матеріалі цілих груп слів (єдине етимологічне гніздо, слова однієї лексико-граматичної категорії, слова одного семантичного поля). В удосконалення методики етимологічних досліджень, вважає Ж.Ж.Варбот, приховано резерви подальшого розвитку цієї захоплюючої науки, що не старіє [5: 9-10].

У цьому ж напрямку здійснюються шукання ряду сучасних дослідників. Як стверджує С.А.Старостін, при реконструкції семантики прамови, як правило, користуються одним із таких засобів:

1. Зведення всього набору значень у мовах-нащадках до мінімального набору максимально широких значень (або реконструюються слова, значення яких являє собою об'єднання значень усіх слів, що наближуються, або відновлюються слова, значення яких є настільки загальним, що вміщує в себе практично будь-яку семантику). Такий підхід зумовлено прийнятою в індоєвропеїстиці практикою реконструкції не лексем, а коренів.

2. Відтворення найбільш вузьких значень як перетину значень слів, що наближуються, напр., для праслов'янського прототипу російського *гора* та болгарського *гора* „ліс” відновлюється значення „гора, яка поросла лісом”.

3. Відтворення того значення, яке демонструє більшість мов. Значення, представлені в інших мовах, вважаються вторинними, або ж слова з відхиленими значеннями просто не включаються у зіставлення.

Усі ці підходи не враховують, що „піддані реконструкції мови, не будучи мовами первісних людей, тим самим не відрізняються принципово за устроєм від сучасних мов, тобто є системними та лінійними” [6: 18]. Із системності мов виходить, зокрема, що лексику мови організовано в семантичні поля, і зміст кожної лексеми може бути висловлений через протиставлення змістам інших лексем, що входять до того ж семантичного поля. „На протязі сторіч у мові не лише щезають раніше існуючі та з'являються нові лексеми, але й постійно змінюються смислові зв'язки між окремими лексемами. Усяке розширення змісту однієї лексеми викликає звуження смислу однієї або кількох пов'язаних з нею лексем” [6: 19]. Таким чином, для реконструкції прамовної семантики необхідно відповісти на два питання: 1) як виглядали одиниці у прамові; 2) до яких семантичних опозицій вони входили. Для цього, на думку [3: 137], треба реконструювати не лише фонетичні риси прамовних лексем, але і структуру семантичних полів.

У сучасних працях з етимології (маються на увазі праці останніх 10-15 рр.) стають все більш помітними пошуки та застосування нових семантико-типологічних дослідницьких засобів, в основу яких покладено кілька досить чітко окреслених гіпотез та ідей, зорієнтованих на одночасне врахування формальної та смислової сторін аналізованих лексем. За В.В.Левицьким, при зіставленні слів у пошуках прийнятного етимологічного рішення у працях з етимології перевага надається схожості форми, а не змісту, оскільки семантичний розвиток слова протікає вельми дивовижним способом, а тому не піддається формалізації та є важко передбачуваним. Багаторазове розгалуження вихідного значення призводить до втрати інтуїтивно відчутних семантичних зв'язків між словами; тому в етимологічних словниках іноді важко визначити, чи маємо ми справу з варіантами одного кореня, що колись розійшлися, чи з омонімічними коренями.

За В.В.Левицьким, зв'язок між формальними та семантичними одиницями можна вивчити, принаймні, на трьох рівнях: а) індоєвропейський корінь (як формальна одиниця) + набір семантичних одиниць (значень); б) кінцевий форматив індоєвропейського кореня («розширювач») + набір семантичних одиниць; в) початковий елемент індоєвропейського кореня (преформант) + набір семантичних одиниць [11: 61].

В кінцевому висновку ідея про смислову спорідненість формально ідентичних, але семантично несхожих, а іноді і протилежних лексем привела до все більш чітко сформульованої гіпотези про семантичний синкретизм, під яким розуміється „об'єднання в одному значенні кількох, часто важко сумісних, семантичних компонентів" [10]. До таких компонентів відносяться, перш за все, напр., «різати», «зв'язувати», «гнути».

Зрозуміло, що сама по собі семантична типологія не може служити ні доказом етимологічної гіпотези, ні базою для ідентифікації формально схожих, але семантично далеко розташованих один від одного коренів. Однак «семантичні паралелі» (у «традиційній семасіології їх прийнято називати «семантичними законами») можуть підтвердити гіпотезу про семантичну єдність тих форм, семантична близькість яких викликає сумнів, якщо набір сем або семантичних трансформацій, що об'єднують ці форми, регулярно повторюється в інших випадках. Закономірності семантичної сполучуваності нерідко дозволяють знайти вірне рішення там, де чисто формальні методи виявляються неефективними [11: 37-39].

Як показав досвід, найбільш слушними статистичними засобами, що дозволяють знаходити та вимірювати зв'язки між семантичними (або семантичними та формальними) одиницями, є кореляційний аналіз [13: 54]. Однак його ефективне використання є можливим лише в тому випадку, коли частота зустрічей („повторюваність”) досліджуваних одиниць буде достатньо високою. В етимологічних студіях дана умова може бути реалізованою шляхом суцільного дослідження семантики всіх лексем, наведених у словниках під відповідною лемою (індоєвропейським коренем): такий аналіз стане можливим лише після того, як будуть створені комп'ютерні версії подібних словників. Тим не менш, використання найпростіших квантитативних засобів в етимології є можливим уже сьогодні.

Г.Дроздовський бачив основне завдання етимологічної науки у тому, щоб виявити схожі типи семантичних змін, встановити індоєвропейські паралелі в утворенні понять і значень. Схожу позицію займає Е.Тапполе, підкреслюючи важливість двох підходів у семантиці: 1) вивчення поняттєвого поля, 2) способи висловлення схожих понять у різних мовах. Для семантичного обґрунтування етимології, за думкою Е.Тапполе, необхідна аргументація історична і логічна, що передбачає три види допоміжних засобів: 1) історична документація, 2) паралельний розвиток, 3) апіорні міркування. Семантична рухливість та

змінюваність торкається різною мірою різних шарів лексики. Так, деякі лексичні групи (назви тварин, рослин, частин тіла та ін.) відрізняє семантична стійкість, безперервність у часі з епохи індоєвропейської прамови.

Розробка С.Ульманом принципів асоціативної семантики дозволила вирішити ряд питань про різні типи мотивації в динаміці значень (звуконаслідування, морфологічна, семантична) та принципи їх змін. Особливе значення він надає суб'єктивним асоціаціям, які нерідко призводять до поживлення старих етимологічних зв'язків, особливо у поетичній творчості. Автор «Історико-етимологічного словника сучасної англійської мови» М.М.Маковський також розуміє реконструкцію семантики як науку про мотиваційні зв'язки, що лежать в основі значень слів, а також про моделі (алгоритми) семантичної мотивації та про засади мотивації, як науку, що ставить за мету виявлення первинної метафори (етимону), первинного образу-символу та особливостей подальшого розвитку цієї метафори, внаслідок чого семантичну динаміку окремих слів автор співвідносить з історією культури індоєвропейських народів [12].

У межах типологічних досліджень семантики близькоспоріднених мов склалася лінгвістика універсалій у семантичній структурі мов із завданням пошуку найбільш загальних структурних законів; розмежування повних та неповних універсалій зумовило появу поняття фреквенталій та індивідуалій у семантичному розвитку лексичних систем. Стає зрозумілим, що на сучасному етапі розвитку науки основою типології семантики може бути лише система, відношення, типологія систем, а не перелік елементів. Отже, у типологічних дослідженнях семантичної деривації об'єктом зіставлення слід брати не самі одиниці, а ті відношення, які існують між одиницями різних лексичних систем та мікросистем мов.

Слід зазначити, що пріоритет у створенні прийомів семантичної типології та реконструкції належить східнослов'янській компаративістиці. Зокрема, тут започатковано дослідження з реконструкції семантики текстів у широкому смислі, що передбачає відновлення стародавньої моделі світу. Так, праця В.В.Іванова й В.М.Топорова "Слов'янські мовні моделюючі семіотичні системи" одночасно пов'язана із зверненням до традиції класичних славістичних праць кінця XIX ст., де було зібрано величезний матеріал для реконструкції давньослов'янських уявлень про світ, і до сучасного функціонального тлумачення структурних схем у культурній антропології та семіотиці. На думку авторів, набір основних семантичних протиставлень, що визначають модель світу, реконструйований стосовно стародавніх слов'ян і є майже універсальним, може бути пов'язаний з деякими основними характеристиками, які об'єднують усі відомі науці людські колективи, в усякому

разі на найбільш ранніх етапах розвитку. Монографію В.В.Іванова та В.М.Топорова було задумано як одну із спроб наблизитися до дослідження основного загальнолюдського запасу семантичних протиставлень у тому його вигляді, як він відбився у стародавніх слов'янських семіотичних системах [8].

Для етимологічних досліджень є необхідними теорія семантичних переходів (найбільш типових зв'язків значень) та розробка принципів номінації (хоча б виділення найбільш характерних для кожного предмета, явища або поняття типів найменувань їх за певними ознаками). При цьому як в царині семантичних переходів, так і у відношенні принципів номінації, вельми суттєвим було б розмежування явищ, пов'язаних з загальними закономірностями людського мислення та психіки (наприклад, повторюваний зв'язок значень „робити – говорити”, „той, що досягнув – старий”, „сильний – швидкий” – „зухвалий, нахабний”), та явищ, зумовлених матеріальною та духовною культурою носіїв окремих мов (наприклад, номінація домашніх тяглових тварин за ознакою віку, що є характерною для землеробських народів) [5: 5].

Поки, вважає Ж.Ж.Варбот, ці галузі семасіології не розроблено, етимології доводиться спиратися на фрагментарні спостереження, оперуючи методом семантичних паралелей та аналізу за семантичними полями. Метод семантичних паралелей полягає в тому, що для доказу вірогідності спорідненості слів, що припускається, з точки зору значення етимолог наводить випадки аналогічного зв'язку значень. Напр., на користь наведеної вище етимології рос. *околеть* „вмерти” та *заколеть* „замерзнути” (до *кол*) можуть бути згадані *окоченеть* (до *кочан*) та білоруське *дубенець* „твердіти, мерзнути, леденіти” (до *дуб*): усі вони свідчать про можливість утворення слів із значенням „твердіти” > „мерзнути” від назв твердих предметів. Для семантичних паралелей широко використовуються діалектні, історичні матеріали та дані інших мов [5: 6].

Метод семантичних паралелей, підтриманий та розвинутий О.М.Трубачовим, Л.В.Куркіною, О.В.Меркуловою, Ж.Ж.Варбот, І.П.Петлевою, спирається на неспростовну регулярність багатьох семантичних переходів та стійкість найменування предметів за однією певною ознакою. Наявність регулярності в галузі номінації ще більш повно використовується при аналізі за семантичними полями: етимологізуються всі слова, що позначають поняття, пов'язані одне з одним, - відносяться до тієї чи іншої сфери матеріального або духовного життя людини, до певного кола явищ природи та ін. Наприклад, на матеріалі однієї або групи споріднених мов досліджувалися назви рослин, птахів, юридична термінологія, реміснича термінологія, назви взуття, прикметники із значенням „швидкий” і под. У такому дослідженні принципи номінації, встановлені на

матеріалі найбільш етимологічно прозорому, допомагають аналізу інших слів, запропоновані рішення взаємно підтримують одне одного та надають особливої переконливості висновкам.

Аналіз значення слів – це та галузь, де етимологічне дослідження особливо часто звертається до реалій, до позалінгвальних аргументів, використовуючи дані найрізноманітніших областей знання. На думку Ж.Варбот, етимолог повинен уявити собі світ реалій, який стоїть за словами, оскільки в основі їх семантичних змін лежить комплекс міркувань лінгвістичного та культурно-історичного порядку. У цьому причина постійного контакту етимології з іншими науками – історією, економікою, історією культури, техніки, природничими науками – у найрізноманітнішому їх сполученні [5: 7].

У сучасному арсеналі засобів дослідження діахронічних семантичних змін особливо перспективними є ті, що дозволяють висвітлити алгоритми видозмін у значеннєвій структурі індоєвропейських лексем.

Література

1. Белецкий А.А. Принципы этимологических исследований (на материале греческого языка). – К., 1950.
2. Бенвенист Э. Общая лингвистика. – М.: Прогресс, 1974. – 448 с.
3. Бурлак С.А., Старостин С.А. Введение в лингвистическую компаративистику. – М.: Эдиториал УРСС. 2001 – 272 с.
4. Вандриес Ж. Язык. Лингвистическое введение в историю. Пер. с франц. – М, 1937.
5. Варбот Ж.Ж. Этимология // Русская речь. – 1968, №4.
6. Дыбо А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. Соматические термины (плечевой пояс). – М, 1996.
7. Залізняк А.А.. Про можливість структурно-типологічного вивчення деяких моделюючих семіотичних систем // Структурно-типологічні дослідження. – Москва, 1962.
8. Иванов В.В., Топоров В.Н. Славянские языковые моделирующие семиотические системы (Древний период). – М.: Наука, 1965. – 245 с.
9. Левицкий В.В. Этимологические и семасиологические исследования в области германских языков. – Черновцы, 1997.
10. Левицкий В.В. Семантический синкретизм в германском и индоевропейском // Вопросы языкознания. – 2002. - № 4.
11. Левицкий В.В. Индоевропейские корни *sep(h)ē- / *sp(h)ē-, *erē- / *rē-, elē- / *lē- «резать, связывать, гнуть» и их дериваты в германских языках // Вопросы языкознания. – 2003. - № 1. – С. 37-62.
12. Маковский М.М. Историко-этимологический словарь современного английского языка. Слово в зеркале человеческой культуры. – М.: Изд. дом «Диалог», 2000. – 418 с.
13. Москович В.А. Статистика и семантика. – М., 1969.
14. Никонов В.А. Поиски системы // Этимология. – М.: АН СССР, 1963. – С. 217 – 235.
15. Пизани В. Этимология. – М.: Эдиториал УРСС, 2001. – 184 с.
16. Силин В.Л. Этимология и лексическая семантика. – Днепропетровск: ДГУ, 1992. – 136 с.